

.....
протиріччя між двома народами і породили нові. Загальна, каркасна схема уявної «історії українського єврейства» розглядається нами як гілка власне української історіографії, має за стрижень історію України та українського народу, хронологічно, світоглядно, культурно вона пов'язана з власне українською історією, поняття й явища, що носять специфічно єврейський характер, пристосовуються, узгоджуються з українським контекстом, вводяться в нього на правах своєрідної «периферії».

Таким чином, щоб у повній мірі дослідити міжнаціональні відносини, потрібно порівнювати та співставляти документи що стосуються суто історії українців або євреїв, зі свідченнями особливостей їх національного співжиття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Еврейский вопрос: Поиски ответа: документы 1919-1926 гг. Вып.1 Под общ. ред. В.Ю. Васильева. – Винница, 2003; Коммунистическая партия против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. Вып.2. Ред. Л.И. Килимник. – Винница, 2005; 2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1-132; 3. ДАВО. – Ф.П-30. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.1-187; 4. Там само. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.1-58, Спр.130. – Арк.1-48; 5. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.338. Арк.1-12; 6. Там само. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1-325; Ф.П-30. – Оп.1. – Спр.109. – Арк.1-158; Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.1-419; 7. Там само. – Ф.Р-196. – Оп.1. – Спр.1405. – Арк.1-2; Ф.Р-196. – Оп.1. – Спр.2323. – Арк.23-23зв, 25; Ф.Р-687. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.1, 5-5зв, 24, 25, 27; 8. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.1-64; Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.1-5; 9. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.499. – Арк.26, 211; 10. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1713. – Арк.1-60; 11. Там само. – Ф.Р-595. – Оп.1. – Спр.228. – Арк.25; 12. Там само. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.83; 13. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1-А. – Спр.136. – Арк.3; 14. Там само. – Арк.35, 37; 15. Там само. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.84; Ф.31. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.4; Ф.Р-40. – Оп.1. – Спр.800; Ф.Р-925. – Оп.1. – Спр.411. – Арк.79-87; 16. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.6; Ф.П-77. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1; 17. Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.631. – Арк.1-38; Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.111; Ф.Р-925. – Оп.5. – Спр.29; 18. Там само. – Ф.Р-925. – Оп.4. – Спр.15. – Арк.32-36, 38-39; Ф.31. – Оп.1. – Спр.215. – Арк.114; 19. ЦДАВОУ. – Ф.423, Ф.3304, Ф.3787, Ф.466; Ф.413. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.63-64.

В.О.Гандзюк

АРМІЯ УНР НА ПОДІЛЛІ У ТРАВНІ-ЛИПНІ 1919 РОКУ: ПОРАЗКИ ТА ПЕРЕМОГИ (за газетною періодикою 1919 р.)

На початку 1919 р. для спільної боротьби з більшовиками український уряд почав створювати власну національну армію. Вона повинна була сформуватись у тримісячний термін у кількості 300000 осіб, причому в разі нестачі українських старшин дозволялося запрошувати офіцерів із російських добровольців¹.

Свою підтримку ідеї створення потужного українського війська висловили учасники Трудового Конгресу УНР, депутати якого обрані трудовим селянством і робітництвом, вважали своїм обов'язком на своїй землі допомагати нашій армії хлібом, одягом, новими наборами рекрутів. „Час страшний, вороги наседають, щоб відібрати нашу окуплену кров'ю землю, – йшлося у відозві до бійців Армії УНР. – Держіть же, стрільці й козаки, свій бойовий стяг високо. Ми спішимо Вам на допомогу”².

На жаль, молода Українська Армія уже з перших днів свого існування мала чимало дефектів, які важко було виправити під час безупинної війни: великий брак амуніції, палива, обмундирування, зброї, симпатії частини селянства та робітників до більшовиків (особливо в тих місцевостях України, де населення не мало змоги на власні очі побачити більшовицьку владу)³.

На Поділлі настрої громадян тоді переважно був антибільшовицький. Ніхто не вірив у те, що советська влада протримається. Крім того, робітники і селяни не вірили незалежним і лівим есерам „бо вони проповідують український большевизм. По городах люди співають нову пісню на голо „яблучка”: „Советская власть голову повесила, вот придет Петлюра, будет весело”⁴.

Наприкінці травня 1919 р. Українська Армія була вже фактично оточена з одного боку червоними, а з другого – поляками. Перед штабом армії постало важке завдання: вивести армію катастрофічного стану. А вихід був один – розбити Червону Армію й прорватися на Схід.

Разом з опрацюванням плану загального наступу штаб армії зайнявся питанням ліквідації одного з фронтів⁵. Ведення війни на два фронти: проти Польщі, за якою стояла Антанта, і проти червоних – без забезпечення запілля – було не під силу Українській Армії. Це призвело б до повного її знищення. Але з ким примиритися? Вирішення цього трагічного питання ускладнювалося

різницею в поглядах і в оцінці політичної ситуації між Урядами Галичини і Великої України, а відтак розв'язати його і дійти згоди не вдалося. Натомість українська преса закликала до єднання заради захисту спільних інтересів – самостійності Української Республіки: „Ми знаємо, що большевицький „красний терор” на Україні – має таку саму ціль, як і польські панські звірства: вбити думку українського народу про свою рівноправність. Тож єднаймо наші сили заради здобуття свободи. Не може бути милосердя і пощади для чужоземця-грабіжника, що ріже хазяїна в його власній хаті”⁶.

18 травня 1919 р. штаб армії вислав старшину генерального штабу до польського командування з метою довідатися про ставлення останнього до укладання перемир'я між польською та українською арміями під проводом С. Петлюри, який був „не пан і не буржуй, а син простого селянина з Полтавщини, що перший пішов проти гетьмана-ката, проти панської влади”⁷. Перемир'я було досягнуто.

1 червня Українська Армія перейшла в загальний наступ проти більшовиків на фронті в 140 км. Спочатку наступ розвивався планомірно⁸. Успішні повстання селян на Україні визнавали навіть червоноармійські газети. Приміром, більшовицьке видання „Красная Армия” розмістило офіційний звіт під заголовком „Наш внутренний фронт”, де, зокрема, йшлося про те, що „повстанці ведуть масштабні операції в окрестностях Литина и Летичева”⁹. А газета „Коммунист”¹⁰ була тривогу, оскільки Немирів перейшов до рук повстанських загонів, якими керує отаман Волинець.

Отже, наступ Запорізького корпусу дав дуже гарні наслідки. 3 червня на рахунок запорожців був Чорний Острів, який захоплено у жорстокому бою... „Большевики не выдержали їхнього удару. Хоч советські війська задержують ще Рудню й Вербку, наші в тій околиці стоять збоку. Жмеринку, як не взяли, то оточили повстанці на чолі з Волинцем”¹¹. Наступного дня населення – селяни і робітники – вже вітали українське військо і в цьому залізничному містечку. „До наших військ прилучилося близько 3000 селян. Жиди на своїх зборах постановили піддержувати українське правительство в його боротьбі за самостійність України”¹².

Особливо ж запеклі й гарячі бої розпочалися 5 червня за Проскурів, який надвечір того ж дня був захоплений армією УНР. Ось як про цю подію писала газета Української Народної Армії „Український козак”: „Селяни в околиці Проскурова, коли побачили, що большевики тікають, почали обстрілювати їх кулеметами та рушницями, що внесло страшну дезорганізацію в їхні ряди”¹³. З нагоди важкої перемоги Командуючий З'єднаними групами отаман Тютюнник надіслав наказ, у якому прославив і возвеличив мужність краших синів рідної землі: „Напівозброєні, хорі, Ви кинулися знову на ворога і невпинно гнали його біля півтора ста верст. Слава ж Вам, орли України”¹⁴.

Після входження в Проскурів військ армії УНР у місті нормалізувалося його внутрішнє життя, відновили свою діяльність міська дума, міська управа, судові та інші установи. „Життя подешевіло. Ціна хліба упала із 20 крб. (як встановили большевики) на 5 крб. за фунт. Бідніше населення дістає фунт за 2.50 крб. У повіті оголошено мобілізацію, і вона проходить добре. Відношення до влади дуже прихильне”¹⁵.

Захоплення Проскурова і просування частин у напрямку на Жмеринку стурбували червоне командування (12-я армія), внаслідок чого воно наспіх почало проводити перегрупування своїх сил для контрнаступу, щоб зробити головний удар у ліве крило Української Армії з одночасним ударом на Проскурів з боку Жмеринки¹⁶.

На жмеринському напрямку 6-а дивізія біла ворога та просувалася до станції Комарівці. 2-а дивізія вела бої в районі міста Бар і частиною своїх сил намагалася вийти в запілля, допомагаючи цим 6-й дивізії. 3-я дивізія планомірно й енергійно наступала, обсаджуючи станцію Катюжани та виділивши частину своїх сил для захоплення Шаргороду. Продовжувався наступ дієвої армії ч.196 на Могилівському напрямку¹⁷. 19 червня з боєм зайнято села Татариська і Курашівці, що у восьми верстах від станції Жмеринка-Могилів, де „захоплено біля 200 полонених, 6 бомбометів, 5 кулеметів, багато рушниць, набойів, а також озброєний обоз”¹⁸. 27 червня Вінницю захопили повстанці на чолі із отаманом Саранчою¹⁹.

30 червня 1919 р. можна вважати датою закінчення другого періоду Проскурівських операцій.

Незважаючи на те, що частини Української Армії вели активні наступальні бої, все ж з'являлися невеликі військові формування, які не виконували наказів командувача. Так, приміром, завдяки агітації злочинних елементів, 56-ий Немирівський полк не виконав бойового наказу, самовільно знявшись із позицій. За такі дії його бійців було обеззброєно і заарештовано. „Вірю, що

полк зробив так не тому, що хотів зрадити або зробити якусь шкоду. Проте його вчинок підриває в корені військову дисципліну... Армія без дисципліни, хоч би й ідейна, завжди буде бита", – писав у своєму наказі отаман Тютюнник.

Чимало шкоди в боротьбі з більшовицьким режимом завдавали провокатори, погромники, контрреволюціонери. З цього приводу в багатьох українських газетах з'являлися звернення Міністерства Преси й Інформації УНР до громадян із засторогою: „Большевицькі ватажки поширюють брехні, що наступаючі українські республіканські війська вирізують разом з сім'ями всіх, хто піддержував большевиків. Це єсть підла брехня.... Присилайте своїх посланців на очищені землі Проскурова і на власні очі пересвідчитесь, що у нас ніякого терору немає... Смерть провокаторам, злодіям, грабіжникам, контрреволюціонерам, які продають Україну!"²⁰.

Загальна ситуація на фронті в Україні та розташування повстанських і червоних сил 1 липня 1919 р. були такими: «більшовики дуже занепокоїлися неуспіхом свого маневру під Проскуровом, адже їхнє командування на цю операцію поклало великі надії, навіть советська преса завчасно трубила: «Гром пабеди раздавайся, веселіся, комуніст! Смерть петлюровцям!» А тут невдача під Проскуровом і безпосередня загроза Жмеринці й Могилеву. Крім того, район Вінниця – Бердичів – Гайсин також з нетерпінням чекав на прихід армії УНР.

Через постійні поразки в цілому ситуація для більшовиків складалася надто несприятливо. У їхніх частинах, що оперували проти Української Армії, розпочався заколот. Перед більшовиками стояла дилема: тепер або ніколи. Треба було остаточно розправитися з Українською Армією, а тоді вже звільнені сили перекинути на Денікіна і на внутрішній фронт. Підвойський (видатний советський комісар) у своїх промовах все більше й більше приділяв уваги Українській Армії. Він обіцяв вислати насамперед під Проскурів і Жмеринку не менше п'яти свіжих полків. Обіцяно було й грошову допомогу всім, хто братиме участь у їх захопленні.

Більшовики використали даний їм з 26 до 30 червня перепочинок для перегрупування і отримали наказ будь-якою ціною заволодіти Проскуровом. У цей же час командування Української Армії розробило план, згідно з яким 2-а та 3-я дивізії повинні наступати далі, щоб захопити Жмеринку і Могилів, залізниці Жмеринка–Одеса, а також прикривати Поділля, де спільно провадилася мобілізація.

Незважаючи на вдалу тактику командування, з кожним днем стан наших частин ставав досить важким. Група Січових Стрільців майже обезсилилась і конче потребувала відпочинку й реорганізації. Командир її категорично просив зміни. Головний же дефект — нестача вогнеприпасів і всілякого іншого постачання — дуже ослабив бойову енергію всього українського війська. „Козаки-стрільці! Бережіть набої і пістони! – закликала чи не в кожному номері газета „Український козак". – Збирайте гільзи і стакани і одсилайте їх до штабу. Вони дуже потрібні!"²¹. З цього ж приводу Головний державний інспектор Певчий надіслав до уряду телеграму, у котрій розповідав про важке становище козаків армії УНР взагалі, і запорізької групи зокрема на фронті. Він закликав на допомогу всі державні установи, аби вони „вжили необхідних заходів щодо забезпечення козаків усім необхідним, притягли до праці в справі полегшення матеріального становища Армії кооперативи, міські самоврядування, інтелігенцію"²².

Більшовики ж стягували сильні резерви.

З 2 по 5 липня бої за Проскурів були в повному розпалі. На північ від міста Запорожжя відбивали ворожі атаки рішучими контрударами, але ворог вводив на бойові позиції свіжі сили. Центр (Січові Стрільці) і ліве крило змушені відійти на лінію залізниці Чорний Острів–Війтівці. Частини повністю змучилися. Командування ж армії всі надії поклало на підхід 6-ї дивізії з Жмеринського напрямку, що мусила через Летичів – Меджибіж ударити в ліве крило ворога під Проскуровом. Усі резерви було кинуте на підсилення частин, що знаходилися на бойовій лінії. Ворог захопив станцію Гречани та звідти рясним гарматним вогнем обстрілював крило Запорожжя. 6-а дивізія, зробивши сорокакілометровий перехід, зупинилася на схід від Проскурова, у місці Меджибіж. Її маневр з ударом у ліве крило ворога спізнився. У ніч з 5 на 6 липня Запорожжя змушені були відійти на південь від Проскурова.

Однак повстанці захопили Літин, заволодівши при цьому 4 гарматами. 3-я дивізія билася з ворогом під станцією Рахни. Як дізнаємося із оперативного звіту штабу дієвої армії ч. 214 від 5 липня 1919 р., на Ямпільському напрямку при взятті Могилева захоплено 300 полонених, 11 гармат, 2 бронепотяги, 3 пасажирських потяги; на Брацлавському напрямку захоплено село Дерейчан, Михайлівка і Єфимівка²³. На Вінницькому напрямку 3 липня після впертого 9-годинного бою вдалося зайняти станцію і місто Жмеринку. „У цьому бою наші війська кілька разів ходили

багнетові атаки, особливо відзначилися полковник Сморостюк і сотник Вестрюцький, показавши приклад хоробрості і лицарства; обидва загинули смертю хоробрих²⁴.

На жаль, після місячних запеклих боїв армія УНР програла битву, зазнавши невдачі в головному напрямку, та не змогла своїми силами стримати наступ переважаючих червоних сил на Кам'янець-Подільський²⁵.

Становище Української Армії через її відступ на південь від залізниці Волочиськ-Проскурів стало катастрофічним. Фізичні її можливості дійшли до краю. Крім того, ще й нестача набоїв і зброї. Україна була в повній ізоляції, і дістати військове зброя з-за кордону не було змоги навіть за величезні кошти. Армія діставала набої, забираючи їх у ворога або в населення, яке переховувало їх після розграбування прифронтових складів, залишених Російською Армією. Такі способи здобуття набоїв не були надійними, обмежували війська в їхніх бойових операціях, а досить часто частини не могли виконати бойового наказу через відсутність набоїв. Під час залишення Запорозьким корпусом Проскурова були справді трагічні сцени. Деякі козаки, не маючи набоїв, випускали останній у себе, щоб не потрапити беззбройними в руки більшовиків.

За час прориву фронту та проскурівських боїв війська зазнали важких втрат. Щодо організації запілля, медичної допомоги, то все це було в примітивному стані. Інакше і бути не могло, бо вся Українська Армія не мала свого стратегічного запілля.

Аби дати змогу військам хоч якийсь спочинок та привести себе до ладу, командування вирішило відірватися від ворога та відвести свої частини на лінію Зіньків – Ярмолинці – Городок – Гусятин. Плацдарм, обмежений із заходу річкою Збруч, з півдня Дністром з променем до 60 км, був тим трикутником, на якому мусила вирішитися доля Української Армії. Незважаючи на такий важкий стан, вона воліла загинути, ніж піддатися ворогові. А втім, червоні вже 8 липня увійшли в бойовий контакт з нашими частинами на зайнятій останніми лінії фронту. Проте для армії намічались деякі можливості щодо виходу з важкого стану.

У разі повної поразки в «трикутнику», про який зазначалося вище, рештася Української Армії могла під прикриттям своїх східних дивізій (2-ї та 3-ї) прорватися на схід, у район, зайнятий повстанцями (Гайсин – Брацлав).

Галицька Армія, відступаючи під натиском Польської та наближаючись до Збруча, мусила або капітулювати, або перейти на територію, зайняту армією УНР, яку очолював Головний Отаман С.Петлюра, на схід від Збруча. У перспективі планувалося з'єднання та спільна боротьба двох Українських армій.

Отже, перед українським командуванням постало розв'язання таких основних завдань: збереження Кам'янецького плацдарму, на який мусила відійти Галицька Армія; вжити заходів, щоб східні дивізії (2-а і 3-я) не були розбиті ворогом і зберегли у своїх руках Нову Ушицю і Могилів на Дністрі. Останній пункт був важливим з огляду на торговельні зносини з Румунією.

З 9 по 14 липня на всьому фронті відбувалися бої, у яких червоні мали перевагу, відтісняючи наші частини на південь.

Саме в цей критичний момент Галицька Армія вже підходила до Збруча. За домовленістю з її командуванням, 5-а бригада переправилася через Збруч коло Волочиська та рушила в напрямку на Проскурів²⁶. Загрожуючи ударом по запілля червоних, вона „підходить передовими сторонами до Чорного Острова. Більшовики тікають у переполоху”. Водночас один курінь Галицької Армії обсадив Гусятин та вів розвідку на схід. Передислокація 5-ї бригади під Чорний Острів занепокоїла червоне командування та підняла настрій в українських частинах. Однак ворог вибив українську 2-у дивізію зі Жмеринки, відкинув її в район Копайгорода та зненацька захопив Нову Ушицю, 2-а і 3-я дивізії були відрізані від головних сил Української Армії. Командир 3-ї дивізії генштабу полковник Удовиченко, що дислокувався з дивізією за 80 кілометрів на схід від правого крила армії, залишив ар'єргард на станції Катюжани і вирішив відвести свою дивізію в район Нової Ушиці. Маршем уночі подолав 40 кілометрів, а на ранок своїм авангардом легко вибив ворога з Нової Ушиці, зайняв її та переслідував ворога в напрямку на Ялтушків. Не маючи зв'язку зі штабом армії, він вирішив через Ялтушків іти в напрямку на Проскурів та атакувати ліве крило ворога.

13 липня ситуація на фронті ще більше ускладнилася. 5-у галицьку бригаду ворог відкинув від Чорного Острова на захід у напрямку Волочиська. Усі атаки Запорозьців на Ярмолинці не мали успіху, а ворожа кіннота ввірвалася в їхнє розташування та роз'єднала дивізії. Таке невиразне становище, без реальних наслідків для ворога і для армії УНР, існувало до 15 липня.

Після 15 липня наші війська починають поволі активізувати свої сили. На правому крилі Української Армії 2-а дивізія з району Ялтушкова знову повела наступ у напрямку на Жмеринку. У

районі Копайгорода на фронт 2-ї дивізії вийшла група повстанців (до 4000) під командуванням отамана Ю. Тютюнника, яка тимчасово спільно билася з 2-ю дивізією.

3-я дивізія, зустрівши під Ялтушковим 2-у дивізію, повернулася на схід, у загальному напрямку на Вапнярку через Копайгород. У низці боїв вона по черзі розбивала окремі полки 45-ї советської дивізії та вийшла на лінію Шаргород — Мурафа.

Отже, у тяжких боях за Кам'янецький плацдарм Українська Армія розбила ворога. З прибуттям Галицької Армії розпочався новий період у її боротьбі за незалежність України. Про причини, які змусили прийти галицьких вояків на землі Поділля, йдеться на сторінках часопису „Козацький голос”: „Недоля нашого краю і добро нашої Вітчизни України змусило нас до цього. Прийшли ми, щоб собі і Вам допомогти. Ціла історія, наше досвідчення життєве, а передусім послідовні події учать нас, що в єдності сила. Нашим браттям не вдалося до сеї пори прогнати ворогів з рідного краю. Тож ми прийшли і хочемо направити спільні блуди. Ми віримо, що вернемо і славу, і волю Україні”²⁷.

Заклик до боротьби та прагнення єдності всіх заради збереження земель Великої України знаходимо у зверненні до Українського війська з Галичини: „Ти, український жовніре, перейшов Збруч з крісом в руці і сльозою в оці. Перейшов і думаєш: куди тебе ведуть? Там ляцькі гади забрали землю, а тут ведуть тебе проти більшовиків. Якби ти не пішов на більшовиків, то Галичину поставлять на хрест чужі держави і віддадуть її Польщі. Тож борімося з більшовицькими бандами, щоб звільнити від їх панування ще більше наших земель. Для того мусимо кріпко держатися один-одного і перемагати”²⁸.

Україна та її армія вже другий рік люто і запекло билася з ворогом. Другий рік Українська Армія виконувала роль авангарду Європи в боротьбі з Інтернаціоналом. Але виконувала цю роль самотньо, заливаючись кров'ю, в таких важких обставинах, у яких перебувала не кожна армія. Замість того, щоб підтримати її та допомогти, використати молоду енергію та національне піднесення, держави Антанти вживали всіх зусиль, щоб її ослабити. У напрямі знищення українського національного руху держави Антанти йшли поруч з III-м Інтернаціоналом²⁹.

Чи то ж з власної вини Українська Армія не мала успіху? Насправді, саме держави Антанти у своїй політиці зробили велику помилку, поставившись вороже до України. Ця помилка дала себе відчутти в 1920 р., коли Червона Армія кинулася на Польщу; стала загрозою для мирного життя інших народів. Тільки шляхом відновлення незалежної Української Держави, як вважають сучасні дослідники, Європа могла б позбавитися від постійної загрози з боку советського імперіалізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 2. – С.98; 2. Вісник Української Народньої Республіки. – 1919. – 7 лютого; 3. Капустянський М. Похід української армії на Київ-Одесу в 1919 році. – Львів, 1931; 4. Український козак. – 1919. – 17 травня; 5. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. – К., Україна, 1995. – С.68; 6. Український козак. – 1919. – 24 червня; 7. Український козак. – 1919. – 11 червня; 8. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. – К., Україна, 1995. – С. 70; 9. Красна Армія. – 1919. – 29 мая. – Ч.53; 10. Коммунист. – 1919. – 15 мая; 11. Український козак. – 1919. – 6 червня; 12. Козацький голос. – 1919. – 11 липня; 13. Український козак. – 1919. – 6 червня; 14. Український козак. – 1919. – 13 червня; 15. Козацький голос. – 1919. – 6 липня; 16. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. – К., Україна, 1995. – С.70; 17. Український козак. – 1919. – 12 червня; 18. Український козак. – 1919. – 20 червня; 19. Український козак. – 1919. – 28 червня; 20. Український козак. – 1919. – 15 червня; 21. Український козак. – 1919. – 17 травня; 22. Український козак. – 1919. – 27 червня; 23. Український козак. – 1919. – 6 червня; 24. Український козак. – 1919. – 9 липня; 25. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. – К., Україна, 1995. – С.77; 26. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. – К., Україна, 1995. – С.98; 27. Козацький голос. – 1919. – 26 липня; 28. Стрілець. – 1919. – 23 липня; 29. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. – К., Україна, 1995. – С.64.